

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти

Legal horizons

ВИПУСК 15 (28)

Суми – 2019

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i15.p70>

ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОСУДОВИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Зякун Алла Іванівна,
доцент кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет

Прокопенко Каріна Вікторівна,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет

Сучасне реформування кримінально-процесуального законодавства України передбачає вирішення значного кола науково-теоретичних та практичних завдань, в тому числі й питань застосування спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві. На сьогодні неможливо уявити висококваліфіковане розслідування злочину без залучення спеціальних психологічних знань, оскільки на різних етапах процесу може виникати необхідність у констатації, оцінці та поясненні існуючих суттєвих особливостей психічного життя обвинувачених, підозрюваних, потерпілих та свідків, які не страждають психічними захворюваннями.

Аналіз законодавства, судової практики та наукової літератури вказує на те, що психологічні знання доречно застосовувати на різних етапах слідства у декількох формах, як то психологічна консультація із залученням психолога консультанта, участь спеціаліста психолога у процесуальних діях та проведення експертного психологічного дослідження. Таке залучення професійних психологів компенсує недостатню глибину спеціальних знань з психології, що позначається на компетентності слідчого, який бере на себе відповідальність за прийняття рішення. Тому співпраця психологів та слідчих створює можливість комплексного підходу до рішень, що приймаються, забезпечує можливість аналізу справи з різних позицій.

Однак, аналіз слідчої практики свідчить, що професійні психологи майже не залучаються до участі в справі, що зумовлено відсутністю усталеного понятійно-категоріального апарату, чітко визначених меж і форм використання їх можливостей. Тому у статті розглянуто застосування спеціальних психологічних знань під час досудових слідчих дій. Зокрема, висвітлені особливості отримання показань та пояснень від потерпілих, свідків, підозрюваних. Також виокремлено ряд запитань які доцільно ставити під час допиту учасникам кримінального провадження під час досудових слідчих дій та визначено систему тактичних прийомів допиту підозрюваних у скоєнні особливо тяжких злочинів.

Серед загальних питань, зосереджено увагу на такі основні моменти: психологічна характеристика особи, винної у скоєнні правопорушення; ефективні методи впливу на свідомість людини під час проведення досудових слідчих дій задля отримання інформації, важливої для

слідства; сприятливі чинники, котрі спонукають особу порушника до сприяння слідству; система психологічних знань, необхідних для комунікації з учасниками досудового процесу. Було виділено основні тенденції у спілкуванні з правопорушником з урахуванням спеціальних психологічних знань під час досудових слідчих дій. Розглянуто шляхи підготовки методів впливу на підсвідомість правопорушника, котрий здійснив кримінальне правопорушення, переглянуто основні та спеціальні засоби організаційної побудови спілкування, а також форм і стилів розмови з такою особою. Наведено класифікацію проблемних моментів, які виникають через психологічні бар'єри між посадовою особою та людиною, яка підозрюється у вчиненні злочину. На основі здійсненого аналізу зроблено висновок про актуальність застосування спеціальних психологічних знань під час досудових слідчих дій.

Ключові слова: психологія спілкування, психологія допиту, психологічний портрет злочинця, психологічна консультація, психіатрична експертиза.

Ziakun A. I., Prokopenko K. V. The use of special psychological knowledge during the pre-trial investigations. Modern reform of the Ukrainian criminal procedure legislation provides a solution of a large range of scientific, theoretical and practical tasks, including the application of special psychological knowledge in pre-trial investigation. Nowadays, it is impossible to imagine a highly skilled investigation of a crime without the use of special psychological knowledge, since at different stages of the process it may be necessary to establish, assess and explain the existing essential features of the mental life of accused, suspects, victims and witnesses who are not suffering from mental illness.

The analysis of legislation, jurisprudence and scientific literature indicates that it is appropriate to use a psychological knowledge at different stages of the investigation in several forms, such as psychological consultation with the involvement of a counselor's psychologist, participation of a psychologist's specialist in procedural actions, and expert psychological research. Such involvement of professional psychologists compensates the insufficient depth of special knowledge in psychology, which affects the competence of the investigator who assumes responsibility for the decision. Therefore, the cooperation of psychologists and investigators creates an opportunity an integrated approach to the decisions that was made, and provides an opportunity to analyze the case from different points of view.

However, the analysis of investigative practices shows that professional psychologists are almost not involved in process, due to the lack of an established conceptual-categorical apparatus, clearly defined limits and forms of use of their capabilities. Therefore, the article deals with the application of special psychological knowledge during pre-trial investigations. In particular, features of receiving testimony and explanations from victims, witnesses, suspects are highlighted. Also, singled out a number of questions that are advisable to put during the interrogation of the participants in criminal proceedings during pre-trial investigations and defined a system of tactical methods of interrogation of suspects in the commission of particularly grave crimes.

Among the general issues, attention is focused on the following main points: the psychological characteristics of the person, who is guilty in committing the offense; effective methods of influencing human consciousness during pre-trial investigations in order to obtain information that is important for the investigation; favorable factors that motivate the offender to facilitate the investigation; system of psychological knowledge that is necessary for communication with participants of pre-trial process. The main tendencies in communicating with the offender, taking into account special psychological knowledge during pre-trial investigations were highlighted. The ways of preparation methods of influence on the subconscious of the offender who committed a criminal offense are reviewed, the main and special means of organizing communication, as well as the forms and styles of conversation with such person are revised. The classification of problem points arising from psychological barriers between an official and a person suspected in committing a crime is given. On the basis of the performed analysis, was made a conclusion about the relevance of the use of special psychological knowledge during pre-trial investigations.

Key words: psychology of communication, psychology of interrogation, psychological portrait of the offender, psychological consultation, psychiatric examination.

Постановка проблеми. Реформування кримінально-процесуального законодавства України передбачає вирішення значного кола науково-теоретичних та практичних завдань, в тому числі й питань застосування спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві. На сьогодні неможливо уявити висококваліфіковане розслідування злочину без залучення спеціальних психологічних знань, оскільки на різних етапах процесу може виникати необхідність у констатації, оцінці та поясненні існуючих суттєвих особливостей психічного життя обвинувачених, підозрюваних, потерпілих та свідків. Найпоширеною та обов'язковою слідчою дією, яка здійснюється з метою розслідування будь-яких злочинів є допит або бесіда. Процедура допиту потребує постійного вдосконалення методів спілкування використовуючи спеціальні психологічні знання, а інколи і залучення спеціаліста психолога. Тому обрання та проведення правильної психологічної тактики суб'єктивно - об'єктивного спілкування і є проблемою під час досудового розслідування.

Проблемні аспекти допиту були і залишаються предметом досліджень значного кола науковців. Над цією тематикою працювали відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема Ю. П. Алєнін, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, А. М. Васильєв, В. К. Весельський, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, А. В. Дулов, Д. В. Затєнацький, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, А. О. Ляш, О. І. Мотлях, О. М. Процюк, С. М. Стахівський, М. В. Салтєвський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько, М. О. Янковий та багато інших науковців.

Візьмемо до уваги декілька поглядів. Так О. М. Зінін вважає, що основною функцією допиту є повнота та чіткість деталізації і зафіксування необхідної інформації [1, с. 106]. Де що іншої думки дотримується Д. А. Поліщук, вказуючи, що допит – це в основі своїй спілкування в діалозі, в зміні ролей слухача і того, хто говорить. Причому цей діалог регламентований нормами кримінального процесуального законодавства, повинен бути детально розпланований слідчим, але водночас глибоко варіативний, оскільки його зміст і зовнішні форми різноманітні. У допиті неминуче виявляються всі закономірності психології спілкування [2, с. 36]. А. В. Дулов та П. Д. Нєстерєнко, поєднуючи між собою дві попередні точки зору стверджують, що коли розглядати допит лише як засіб пізнання слідчим фактів минулого, фактів, які він не може бачити і спостерігати в даний час самостійно, шляхом сприйняття

почутого від людей, які розповідають про події, що відбулися, то це буде лише зовнішньою формою допиту. Тоді як внутрішньою формою є психологічне відношенням двох людей. Фактично, допит – це процес взаємної розумової і інформаційної діяльності, взаємодії допитуваного і слідчого з метою встановлення фактів, обставин, які мають значення для справи [3, с. 57-58].

Отже, здійснення аналізу та виокремлення спеціальних психологічних знань, необхідних для застосування під час досудових слідчих дій є метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. Доцільно звернути увагу на застосування спеціальних психологічних знань під час досудового дій, щоб розібратися які засоби спеціального психологічного впливу були застосовані у тій чи іншій ситуації, і на скільки вони ефективні.

Під спеціальними знаннями В. Д. Юрчишин розуміє сукупність науково обґрунтованих знань за різними галузями, що є необхідними для повного, та об'єктивного виявлення обставин, що входять у предмет доказування, а також вирішення інших завдань кримінального процесу, визначивши також їх спрямування відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства [4, с. 44].

Можна також стверджувати, що спеціальні знання – це здобуті професійні навички або сукупність певних знань за галузями чи то сферами життя, отримані в результаті систематичного здійснення конкретної діяльності, найчастіше уповноваженими особами, які скеровані на об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень.

Особливо ефективним методом у процедурі використання спеціальних знань під час досудових слідчих дій умисного вбивства, є впровадження спеціальних психологічних знань, що можуть бути застосовані як загально прийнятна форма у системі комунікації між органами досудового слідства та підозрюваною особою. Наявність таких знань важливе не тільки для правильної кваліфікації злочину, а й для перевірки висунутих обґрунтованих слідчих версій, а також встановлення конкретних причин та умов, що сприяли вчиненню цього правопорушення [5, с. 11].

Свою точку зору наводить О. Д. Сітковська, яка обґрунтовує важливість застосування цих знань наступним чином:

1) такі навички необхідні для змістовного розкриття низки понять, які характеризують суб'єктивну сторону злочину;

2) можливість розроблення і застосування переліку обставин, що обтяжують і пом'якшують покарання;

3) здатність виокремлення кваліфікуючі ознаки в різних складах злочину;

4) доцільність вирішення питання про межі кримінальної відповідальності в ситуаціях, що тягнуть за собою зменшену вибірковість поведінки;

5) можливість оцінити випадки діяння осіб з психічними відхиленнями або короточасним розладом психічної діяльності в межах осудності;

6) розробка єдиного розуміння до понять «осудність», «неосудність», «віковий поріг кримінальної відповідальності» [6, с. 72].

Спеціальні психологічні знання є вкрай важливими у момент здійснення слідчих дій органами досудового розслідування, щоб уникнути плутанини у власних запропонованих слідчих версіях, а також комплексно дослідити мотиви здійснення злочину, проаналізувати особу злочинця (психічний, соціальний стан) і в решті решт передбачити найбільш сприятливі шляхи, якими злочинець міг приховати сліди злочину, або заплутати слідство. На цій стадії слідчий має розібратися у тому, який взаємозв'язок у вивченні злочину з такими психологічними характеристиками обвинуваченого, як його вподобання, інтереси, рівень освіченості, особливості характеру, емоційні та якісні показники, його психофізичні реакції в момент проведення слідчих дій.

Щоб залучити якомога більше осіб до надання цінних свідчень у справі, доречною є початкова оцінка їх психологічних якостей, а також варто звернути увагу на стан осіб, щодо яких проводяться слідчі дії. Ці особливості мають бути враховані під час допиту потерпілого, свідків, підозрюваних та обвинувачених. Особливо уважно треба підбирати тактику ведення допиту осіб під час досудового розслідування тяжких злочинів, як то умисне вбивство. Тут доречно залучити до переговорів психологів, а також спеціалістів у галузі психології. Зокрема, такі злочини у більшості випадків потребують також проведення психологічної експертизи за достатньою кількістю фактичних та юридичних підстав необхідності її проведення. За даного приводу доцільною є думка І. Л. Петрухіна щодо того, щоб спеціаліста включити до специфічної групи свідків, оскільки, беручи участь у справі, і маючи певні знання у конкретній галузі, він сприяє проведенню слідчих дій. Оскільки може об'єктивно реагувати на обставини, що мають значення для провадження [7, с. 57].

Варто також розібратися у різниці між експертом і спеціалістом у кримінальному

провадженні. Хоча обидва суб'єкта є надзвичайно важливими для повного та всебічного розгляду справи, проте, основними відмінностями є те, що спеціаліст необхідний для виявлення ознак, слідів, сприятливих для практичного спостереження, він діє під безпосереднім керівництвом слідчого. Усі дослідження, проведені спеціалістом фіксуються відповідним процесуальним актом, складеним слідчим, або приєднаним ним до справи, а тому він не є самостійним джерелом доказів [8, с. 318–321].

Як відомо, найпершим етапом досудового слідства є проведення огляду місця події. Залучивши на даній стадії спеціаліста-психолога, це сприятиме розшуковим діям. По-перше, тут знадобиться вміння відрізнити чи мало місце вбивство, або самогубство, чи то злочин було вчинено у стані сильного душевного хвилювання. Або як дізнатися чи розуміла особа, які дії вона вчиняє, чи, навпаки, будучи у стані сильного душевного хвилювання людина не усвідомлювала повноти і серйозності вчинюваних нею дій. Спеціаліст у галузі психології також зможе запевнити чи була людина адекватною і стійкою до зовнішніх подразників, і який у неї був погляд на світ та ставлення до власного життя. З таких даних можна приблизно скласти психологічний портрет особи.

Як уже було зазначено вище, участь спеціаліста психолога під час досудового слідства є ефективною передумовою сприяння слідству. Так, спеціаліст буде надзвичайно корисним у справі, де мало місце вчинення злочину, наприклад, умисного вбивства вчиненого за сильного душевного хвилювання. Передумовою залучення психолога до участі у допиті є нестабільний психічний стан злочинця. Оскільки, починаючи розповідати про обставини справи, і особливості вчинення злочину, особа може занадто хвилюватися, що спричинить повну відмову від надання показань, що не дасть змогу повністю або частково відтворити обставини та обстановку подій, а це, відповідно, призупинить слідство.

Одним із прийомів, до яких можуть вдатися слідчий та психолог це так зване вчення психології про залежність спогадів від діяльності людини. Основний його зміст у тому, що особа на прохання слідчого має відтворити усе, що запам'ятала на місці скоєння злочину. Такий прийом корисний тим, що особа, будучи у знайомому їй раніше місці почне відтворювати події у своїй пам'яті, уточнюючи деякі моменти, а також згадуватиме нові обставини справи, за допомогою чого слідчий матиме змогу отримати нові дані, а також деталізувати або коригувати отримані раніше показання.

Щоб відкинути сумніви з приводу того, який вид афекту мав місце під час скоєння злочину, слідчому доречно буде призначити експертизу. Проте існує певна дискусія серед науковців щодо того, яка експертиза має бути призначена для встановлення стану сильного душевного хвилювання: психіатричну чи психологічну.

Важливим у виокремленні цих двох видів експертиз є їх предмет. Зокрема, судово-психіатрична експертиза встановлюється коли стоїть питання осудності чи неосудності особи. Її предметом є характеристика психічного стану особи у конкретний проміжок часу та що стосується конкретних обставин, які є юридично важливими як для слідства так і суду. У той час як головним критерієм для призначення психологічної експертизи є припущення про психічне захворювання чи певний хронічний дисбаланс психічної діяльності обвинуваченого.

Утім, до сфери компетенції психіатра не належить дослідження психічного стану здорових людей, бо це не передбачено галуззю застосування його знань. Тут вже предметом судово-психологічної експертизи є аналіз впливу на психічне відображення навколишньої дійсності, регуляцію своєї поведінки під експертним аналізом непатологічних психічних факторів: вікового, ситуаційного, емоційного, особистісного [9, с. 28–30].

Тож, задля того, щоб ефективно дослідити і встановити стан сильного душевного хвилювання, необхідно мати спеціальні психологічні знання для поступового проведення, а згодом і аналізу отриманих даних, в першу чергу, від судово-психіатричної експертизи для діагностики чи мав місце патологічний афект і лише після надання експертної оцінки фахівцями щодо відсутності такого патологічного явища в особи, можна призначати судово-психологічну експертизу для підтвердження чи мав місце фізіологічний афект.

Ю. С. Богом'яков висуває тезу про те, що доцільно призначати комплексну психолого-психіатричну експертизу, предметом дослідження якої «... зазвичай є дві групи питань: про психічне здоров'я особи (відповідь на це дає експерт-

психіатр) і про індивідуально-психологічні особливості підсудного (компетенція експерта-психолога)» [10, с. 9]. До іншої думки схиляється І. А. Кудрявцев, а саме, що немає жодного сенсу у проведенні кількох експертиз (ряду простих, а потім комплексних), коли, по факту, метою їх дослідження є один предмет. І пропонує увести поняття «межової» психічної патології, не виключаючи психічну норму. Тобто, він пояснює це тим, що варто створити єдину психолого-психіатричну експертизу, що зможе вирішити питання і патології, і норми [11, с. 82–83].

Тож, залучаючи до участі у досудових слідчих діях експертів та спеціалістів, зокрема, зі спеціальними психологічними знаннями, слідчий може вибудувати конструктивний діалог із учасниками досудового слідства, особливо з тими, які мають певні психологічні проблеми, що, в свою чергу наблизить справу до розгляду. Адже, чим більше фактичних даних стає відомо слідчому, то легше дізнаватись про нові обставини і здійснювати оперативні слідчі дії.

Таким чином, комплексна судова психолого-психіатрична експертиза стане одним із засобів перевірки як психічного так і психологічного стану особи, зокрема, на факт встановлення наявності чи відсутності стану сильного душевного хвилювання людини, що, по-перше, значно полегшить процедуру проходження експертиз, а, по-друге, пришвидшить розгляд кримінальних справ скажімо, у процедурі кваліфікації злочину, передбаченого ст. 116 КК України [14, с. 56].

Висновок. Отже, в професійній діяльності слідчі мають обирати альтернативні шляхи застосування системи спеціальних психологічних знань під час досудових слідчих дій в залежності від ситуації. Оскільки процедура допиту із застосуванням психологічного впливу не закріплена на законодавчому рівні, доцільним стає розробка рекомендацій по використанню спеціальних психологічних знань. Такі нововведення зможуть попередити випадки порушення прав людини, а також наблизити наше законодавство до стандартів ЄС.

Література :

1. Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях: учебно-практическое пособие. – Москва: Экзамен, Право и закон, 2004. – 144 с.
2. Полищук Д. А. Тактико-психологические особенности допроса при расследовании преступлений, совершаемых преступными сообществами : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Москва, 2000. – 259 с.
3. Дулов А. В., Нестеренко П. Д. Тактика следственных действий. – Москва, 1971. – 272 с.
4. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого: довідкове видання / В. Ю. Шепітько. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – 208 с.

5. Использование специальных познаний при расследовании преступлений: учеб. пособие / И. Н. Сорокотягин, Ф. В. Глазырин, Н. С. Евдокимов и др.; отв. ред. Ф. В. Глазырин. – Свердловск: УрГУ, 1978. – 80 с.
6. Ситковская О. Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы: справочное пособие / О. Д. Ситковская, Л. П. Конышева, М. М. Коченов. – М.: ООО Юрлитинформ, 2000. – 160 с.
7. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в уголовном процессе: монография / И. Л. Петрухин. – М.: Юридическая литература, 1964. – 265 с.
8. Надгорний Г. М. Проблема розмежування функцій експерта і спеціаліста / Г. М. Надгорний // Державно-правова реформа в Україні: матеріали науково-практичної конференції. – К., 1997. – С. 318–321.
9. Кудрявцев И. А. Психолого-психиатрическая экспертиза малолетних и несовершеннолетних свидетелей / И. Кудрявцев, М. Морозова // Российская юстиция. – 1995. – № 6. – С. 28–30.
10. Богомягков Ю. С. К вопросу об ограниченной вменяемости в теории уголовного права / Ю.С. Богомягков // Эффективность борьбы с преступностью и совершенствование законодательства. – Уфа, 1980. – С. 9–10.
11. Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И. А. Кудрявцев. – М.: Юридическая литература, 1988. – 224 с.
12. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: монографія / В. Я. Марчак. – Чернівці: Рута, 2005. – 152с.
13. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Б. В. Романюк. – К., 2002. – 222 с.
14. Кримінальний кодекс України: станом на 1 вересня 2018р. – С.: ТОВ «НОТІС», 2018 – 204 с.